

SOLTÉSZ MÁRTON

Szabó Magda „korszerűsége”

Adalékok egy írói gyakorlat geneziséhez

SOLTÉSZ MÁRTON (1987) Budapest

„Még én sem rendelkezem saját titkossal.”
(Jacques Derrida)¹

„A titok az, hogy létezik-e titok egyáltalán.”
(Sutyák Tibor)²

Amikor az alábbiakban Szabó Magda életművéről elmélkedem, nem a „vészesen megsüllyedt esztétikai értékrend” iránti elkötelezettség, nem a lektűr kanonizálásának vágya s nem is valamiféle furfangos kultuszteremtő igény vezet. Nem részvét, nem tisztelet. Egy írói gyakorlat formálódásának következetességét, a szemléleti-poétikai megújulás („esztétikai aktualitás”) képességének, a népszerűség és olvashatóság megőrzésének komplex modelljét szeretném bemutatni. Felvillantani egy minden bombasztikus önellentmondása és széptani fogyatékosága dacára – vagy tán éppen ezek eredményeként – hiteles és sikeres írói karrier főbb állomásait.

Hasonló vállalkozások esetében rendre felmerül: vajon tisztán-pusztán teoretikus jóslásokba bocsátkozzék az elemző, vagy inkább történeti perspektívát válasszon (amely viszont téma és megközelítés közt máris pikáns ellentmondást implikál). Miután én gyakorló szépiró nem vagyok, az utóbbi megoldást választottam. Lezárt életművet vizsgállok ugyan, de nem történeti lencsén keresztül. Filológiai kérdések csupán annyiban izgatnak, amennyiben segítik vagy éppen gátolják egy tágabb elméleti modell kidolgozását.

Már-már evidenciaként hat, mégis le kell írjam: „mediális multiplikálódás” ide vagy oda – Szabó Magdát egyszerűen *olvassák*. Kortól, nemtől, hivatástól és társadalmi osztálytól függetlenül; buszon, metrón, villamoson; óvodában, iskolában, egyetemen és a nagybetűs felnőtt élet összes tereiben. Miként lehetséges ez – mi lehet ennek az épp szabálytalanságánál fogva *nagyon is emberi* életműnek a titka? Mit tudott Szabó Magda, amit a kortárs alkotóknak is érdemes eltanulniuk tőle? Milyen belső (emberi-művészi) és szakmai (esztétikai-poétikai) utat járt be – amellyel máig tartó népszerűségét megalapozta?³ Hiszen ne feledjük: a hetvenes évektől napjainkig összesen három reprezentatív életműsorozata jelent/jelenik meg az írónak (Magvető–Szépirodalmi; Európa; Jaffa) – s népszerűsége az olvasói szokásoknak, a befogadás mediális feltételeinek változása dacára töretlen. A Digitális Irodalmi Akadémia legolvasottabb szerzői közé tartozik, miközben kultikus családi tárgy egy-egy művének régi, rongyos kiadása.

Nem vagyok sem jó, sem olvasásszociológus – csak egy irodalmár. De mert egy-egy rádióműsor, konferencia-előadás és publikáció menthetetlenül összekapcsolta nevemet az íróéval, az olvasók (hallgatóim, szerkesztő és tanár kollégáim, családom és baráti köröm tagjai) egy ideje „Szabó Magda-kutatóként” tartanak számon. Lelkesen szállítják az életművel kapcsolatos híreket/rémhíreket, rendre megküldik a témakörben napvilágot látó újabb és újabb cikkeket, kiadványokat. Mindenek tetejében atyai barátommal, Kabdebó Lóránttal évek óta beszélgetünk egy leendő kismonográfia szempontrendszeréről – mégsem készült el mindeddig az átfogó mérleg. S talán éppen az nehezíti az elhelyezést, az értelmező szintézist, ami ugyanakkor életben, mozgásban, evidenciában

A cikk megírása idején a szerző a Magyar Művészeti Akadémia „MMKI-Ö-18” témaszámú ösztöndíjpályázatának támogatásában részesült.

tartja magát az életművet: kimeríthetetlen tartalmi gazdagsága, lefojthatatlan, vibráló – már-már zavaró – belső feszültsége. Az önkeresés és önépítés átütő lírai vágya, amelyben a változhatatlan, örökbecsű személyiségmag (az „ottliki állandó”) felkutatásának, megőrzésének szándéka a korszerűsége, a megértésre és elfogadásra vágyó dinamikus személyiségrész aspirációival ölelkezik. S ez a kettős készítés az, amely mindannyiunkban közös – mondhatni: univerzális. Mint ilyen pedig lényegileg megfoghatatlan. Titok.

LÁTSZAT ÉS GYAKORLAT

„A *Régimódi történet* a születésemmel végződik, életem első tíz évének históriáját az *Ókút*ban foglaltam össze, a házasságomét a férjemről írt monográfiában” – sommázza életműve geneziséét az író.⁴ A magam részéről mégis óvatosságra inteném az olvasót: ne engedje megtéveszteni magát a következzesség és kontinuitás hamis látszataitól. A politikai, poétikai és lélektani szemléletváltások természetsszerű kísérői egy olyan hosszú, szinte a teljes 20. századot átívelő életpályának, amilyen Szabó Magdáé volt. Egészen természetes, hogy az eltérő időszakokban született szövegekben az életműorgona más-más regisztere csábítja-bűvöli az elbeszélői hangra figyelmes olvasót.

Az *Ókút*ban azt a sajátos attitűdöt modellezi az író, amelyet később ekként rögzített: „a létformámat is magam választottam mint egyedül elviselhető és méltót valamihez, ami részint el se múlt, részint ismételhettelen és nem folytatható”.⁵ A gyermekkori ház udvarán *lieu de mémoire*-ként hívogató, életveszélyt rejtő kút, a betemetett (statikus, történeti) múlt szimbóluma, amely egyszerre inspirál és magába szippant, utóbb a Szabó Magda-féle alkotásmodell, írói techné bázismetáforájává emelkedik: „Ha megnyílik az ókút, alásüllyedhetek oda, ahol még minden áll és változatlan, gyermekkorom díszletei közé, és visszahívhatom azt, ami volt, azokkal együtt, akik voltak, akik mi voltunk.”⁶

Pierre Nora, a közismert francia történész kifejezését⁷ használtam az imént, és nem véletlenül. Az 1970-es *Ókút* ugyanis, hitem szerint, annak az alkotói gyakorlatnak a zéruspontja, amely a történelmet – elsősorban a családtörténetet – a személyes emlékezet és az alkotó képzelet révén a kollektív emlékezet élő-ható közegébe igyekszik visszaemelni, még ha a megírás, a rögzítés gesztusa által egyúttal le is horgonyozza azt (a *Régimódi történet* esetében a felhasznált könyvtári-levéltári adatok, kéziratosszonaliák segítségével újraalkotott, emlékezetté formált holt anyagot ismét történelemmé fokozza le), amikor a rituális gyakorlat textuális térré lényegül. Ami e paradoxont feloldhatja, az csakis az életmű népszerűsége lehet, ez pedig – szerencsére – töretlen: az olvasás, a folyamatos újraolvasás gyakorlata az egyetlen módja annak, hogy a hagyománytörténet eseménysszerű közegébe visszaemelt emléktanyag ne merevedjen ismét történelemmé, s ne falzassék be újfent, ezúttal a (nyomtatott) könyv médiumába.

Az 1977-es *Régimódi történet* ennek a holtat életre galvanizáló, a külsőt (történetit) belsővé, a belsőt (érzelmi-értelmit) külsővé tevő művészi gyakorlatnak újabb meghatározó állomása. A családtörténethez főződő ellentmondásos viszony, a *Disznótor* (1960) hangját-szemléletmódját meghatározó haragos indulat a *Régimódi történet*ben lényegül át a megértésben rejlő kiengesztelődés új minőségévé. Innen tekintve a *Für Elise* egy írói gyakorlat betetőzése, az életmű metaregénye, amely a kiküzdött eredményekre utalva-hivatkozva a lírai létösszegzés magaslati pontjáról szemléli e mintegy nyolc és fél évtizedes alkotói praxis eredményeit.

Sikertörténetnek neveztem Szabó Magda pályáját, ugyanakkor nem tagadhatók el a kudarcok, a zsákutcák sem. A hetvenes–nyolcvanas években született színpadi művek például nem hozták el a várva várt sikert, pedig a történelem és az egyén viszonyát érintő művészi üzenet tolmácsolásához a dráma ideális terepnek ígérkezett. A történelmi tárgyú-ihletésű színművek közül szinte egyedülként sikert hozó királydráma (*Az a szép, fényes nap*, 1976) mégis megkerülhetetlen és időálló alkotás. Az elemzés során alkalmazott „kommunikatív emlékezet” Jan Assmann történész fogalma,⁸ s az emlékezetnek arra a formájára utal, amelyet a Böngé–Gyula-duó beszélgetései, valamint a *Lány éneke* képviselnek: a „régii dicsőség” közös éneklés, anekdotázás által történő szóbeli fenntartására, továbbhagyományozására. A már többször említett „kollektív emlékezet” Maurice Halbwachs szociológus terminusa⁹ – egy adott csoport közös tudásán s e tudás meg nem kérdőjelezésén, egyfajta *sensus communison* alapul. Vajk-István ebbe a kollektív emlékezetbe hatolt be erő-

szakosan, írástudókat hozva idegenből, az orális hagyományt elpusztítva, s a beszélt legendárium helyébe írott történelmet állítva. Ezt a gesztust nevezem alább a kollektív emlékezet újraalapításának.

CSALÁDTÖRTÉNET ÉS EPIKUS DISTANCIA – EGY FONTOS ÁLLOMÁS

A hetvenes évek Szabó Magdájára jellemző, hogy már a *Kanna, hattyúkkal* című, a regény születésének körülményeit tisztázó-feltáró nyitó fejezet nyíltan összekapcsolja a *Régimódi történet* (1977) elbeszélőjét a Szabó Magda nevű íróval, vagyis referencializál (valóságvonatkozást teremt), amikor a mű keresztszülőjeként, ötletgazdájaként a Szépirodalmi Kiadó vezetőjét, Illés Endrét (1902–1986) jelöli meg. Ugyanez a hang *A szkéné* című második fejezetben a cselekmény földrajzi-kultúrtörténeti terével ismerteti meg az olvasót – színes és részletgazdag tabló formájában rögzítve, mutatva be az egykori Békés és Hajdú vármegyék világát, szociális sokféleségét. „Hegyes bajszú hontaták, snájdig tisztí patkányok, illemmosolyú szüzeckék, bonvivánléptű, pökhendi lakkcipők, nyikorgó nevetésű tantik, tolokocsis grószik és stüszivadász hetykeségű onklik rémítő operettlibrettóját látjuk – arcokba, mozdulatokba, alakokba írtan, tüntető feleslegességükbe festve.”¹⁰ A szűken vett családtörténet, a naplókából, levelekből, fényképekből és más perszónáliákból rekonstruált „magyar *Buddenbrook*” a *Dramatis personae* című harmadik, mindkét megelőzőnél terjedelmesebb szövegrész három portréjában (*Jablonczay Kálmán, Gacsáry Emma, Jablonczay Lenke*) bontakozik ki.

Egyszerre családtörténet és dokumentumregény a *Régimódi történet*, lévén több generáció sorsát-históriáját vetíti elénk („viszi színre”, hogy a regény bázismetáforájánál maradjunk), s ugyanakkor „régimódi történet” is, hiszen a századvég, a „szekuritás korának” egyedülálló atmoszféráját árasztja. Az asszonyors tematikáját elsőként exponáló Kaffka Margit-i hagyományhoz kapcsolódik tehát, miközben a dédanya figuráján keresztül a *fin de siècle* regényvilágának központi szociális problémakörei nyernek ismét aktualitást. Az édesanya életrajzába oltott sajátos önéletrajz, Jablonczay Lenke „próza-portréja” 1884-ben kezdődik, centrumában Rickl Mária (1842–1915) alakjával, aki a magyar irodalom gigászi erejű asszonyhőseit, Babits Cenci nénijét, Gion Rézijét, Csalog Eszter nénijét idézi. E tiszteletre méltó s háttorzongató mátriárka életének tragédiája a kalmár életelv s a dzsentritempó kibékíthetetlen ellentétéből fakad – férjében s fiában, e két tékozló, részeges úri ivadéokban egyként csalódnia kell; sírig tartó megvetés, száműzetés lesz e „kanok” örökös osztályrésze.

„Anyánk gyűlölte a szüleit”¹¹ – Tarján Tamás szerint ez az aforisztikus tömörségű kijelentés magyarázza, rendezi el a *Régimódi történetet*.¹² S ez a gyűlölet az – tehető hozzá –, amelynek okát az író-utód sokáig nem érti; ez lesz a „nagy titok”, amely későbbi kutatásainak fókuszában áll. Az 1960-as *Disznótor* szemhatárát, amely bevallottan a *Régimódi történet*ben életre csókolt óvilág első megközelítése, még érezhetően beszűkíti az édesanya lelki-szellemi hatása. Idő, érettség, fáradságos utánjárás és fokozott epikus distancia szükségeltetik a saját, karakteres értelmezés kialakításához. Ez lesz azután e családtörténetbe oltott nevelődési regény tétje, amelyet az írói hangnem- és szemléletváltás iránt érzékeny kritika pontosan diagnosztizál. „A gyűlölet és a szeretet, az elutasítás és az odaadás ellentétessége helyett egyre inkább a kiegyenlítő szemlélet válik meghatározóvá, nemcsak a megérteni, hanem a megbocsátani tudás is” – állapítja meg Vasy Géza.¹³ „[B]e kell vallanunk, hogy a *Régimódi történet* íróilag szubjektív szintjét, a feltárulkozást, a gátlástalan igazmondás különlegességét tartjuk a könyv egyik legfőbb erényének. Az ütközetet, melyet az írónak saját magával kellett megvívnia, az indulatoktól, megrögződésektől mentes objektív igazság jegyében” – csatlakozik kollégája véleményéhez Kónya Judit.¹⁴

Egyedül e rögs út, az empátikus behelyezkedés, a körülmények aprólékos lélektani mérlegetése vezethet el ama felfoghatatlan gyermekkori trauma gyökereihez, amelyre a Gacsáry Emma és Jablonczay Kálmán Junior balsikerű házasságából született „Kislenke” személyisége épül, s amely csupán évtizedekkel később, saját gyermeke boldogsága, írói sikerei révén nyerhet részleges feloldást. Innét érthető meg továbbá a kövé dermedt szívű Rickl Mária aggkori rajongása a szép és tehetséges Lenke iránt, aki egy életre szóló szerelmi csalódás és egy rövid, ám annál boldogtalanabb házasság után a Szabó Elek nevezetű csodalénnyel lép sírig tartó lelki-szellemi szövetségre.

Bár a kritika kedvezően fogadta a regényt, nem kerülhetjük el a vitát Iszlai Zoltánnal, aki a *Régimódi történet* megjelenésének idején úgy vélte: Szabó Magda műve „egy eszközeinek teljes

arzenálját használó, tehetségével okosan gazdálkodó, elemében levő író pályájának csúcspontja”.¹⁵ A pálya vége felől ugyanis már tisztán látszik: az addigi munkásságáért 1978-ban Kossuth-díjjal kitüntetett író önéletrajzi indíttatású alkotási gyakorlatában a *Régimódi történet* csupán egyetlen, noha kétségtől alapvető fontosságú állomás. A regény Jablonczay Lenke és Szabó Elek gyermekének 1917. október 5-i születésével zárul; nem valamiféle célszalagot szakítva át a kollektív emlékezetbe emelt történelmi szcena révén – éppen ellenkezőleg: utat nyitva, teret adva a személyes emlékezet kiáradásának, a 2002-es *Für Elise* szövegterében kulmináló kíméletlen Ich-analízisnek.

TÖRTÉNELEM ÉS AKTUALITÁS – SZÍNPADI KONZEKVENCIÁK

Az 1970-es évtizedet lezárandó, három történelmi ihletésű drámáját gyűjtötte kötetbe az író (*Erőnk szerint*, 1980) – címével Vörösmarty nagyversének, a *Gondolatok a könyvtárban* szállóigévé vált soraira utalva: „Mi dolgunk a világon? küzdeni / Erőnk szerint a legnemesbekért. / Előttünk egy nemzetnek sorsa áll.” S az eltérő időpontokban, különböző felkérések nyomán született, sikeres és kevésbé sikeres publikációkat és színházi premiereket megélt szövegek együtt, egyetlen könyv keretei között valóban új értelmet nyernek: a felelősségérettől átítatott küldetéstudat reformkori eszméje-ideája szerves kötést létesít közöttük. Szabó Magda alapkérdése világos: vajon a darabjai hőseül kiszemelt történelmi alakok – a Gézák, Vajkok, Gál Nagyok és IV. Bélák – valóban „erejük szerint” cselekedtek-e az olyan sorsdöntő időkben, mint 994, 1241 vagy 1604? S a hangsúly itt az *erejük*, a *képességeik szerinti* cselekvésen van – Szabó Magda át- és újraértelmez, nem ítéletet hirdet. Valószínűleg azért, mert a letűnt korok tényeinél fontosabb számára a kérdés: milyen üzenet, milyen aktuális, a mindenkori „fényes napok” résztvevőinek s alakítóinak szóló intés-óvás olvasható ki hősei történetéből?

Hogy e nemes szándék végül nem minden esetben vezetett teljes eredményre? Hogy az „izgalmas történelmi fikció” olykor engedményeket tett a „kimódolt példabeszédnek”, az „élettelen parabolának” – amint arra Tarján Tamás figyelmeztetett?¹⁶ Nem vitatom. Inkább kiegészítésként, semmint ellenvetésként teszem hozzá: Szabó Magda a történelmi események megjelenítésében a hitelesség illúzióját igyekezett kelteni, s ebben kezére járt az a konzervatív dramaturgiai építkezés, amelynek fölismerése ha fel nem is oldhatja, de legalább megmagyarázza a szerzői instrukciók helyenként zavaró didaktikusságát. Ami az *Erőnk szerint* darabjaiban újszerű, így is tisztán látszik: a kollektív emlékezet mitizáló narratívái helyébe a fiktív történetalakítás során képződő új típusú – szépirodalmi igényű – legendák lépnek.¹⁷

A kötet *Az a szép, fényes nap* című nyitó darabja az író műfaji megjelölése szerint „történelmi játék”; eseménySORA a Vajk Istvánná keresztelése előtti napon bontakozik ki. Klasszikus generációs tragédia szemtanúi vagyunk: Gyula, Géza és Vajk a három nemzedék reprezentánsai. Mindhárman ugyanazt kívánják, mégis más – a többiekével ellenkező előjelű – inspirációk, megfontolások jegyében. A mindvégig azonos cél – a nép, a közösség üdve – dacára a végkifejletben „teljesen hátat fordítanak egymásnak, lelkileg megsemmisítik egymást, véglegesen és végletesen egyedül maradnak”.¹⁸

Géza célja, hogy Vajk két nemzedék múlva bosszút állhasson Augsburgéért, épp fia neveltetésén bukik el. Amit a fejedelem hadicselnek tekint, azt Vajk komolyan veszi, s eltökélt célja, hogy tüzzel-vassal – a szabad magyarok pusztulása árán is – megvalósítsa. A mitikus magyar múltban gyökeröző kommunikatív emlékezet, a hagyományközösség ősi elve áll szemben a kollektív emlékezet újraalapítását, szabályozását célul tűző modern államalakulat istváni álmával. „Figyelj, Vajk! Én megtanítom ezt a népet felejteni, te meg a fiad vagy az unokád megtanítja emlékezni újra. És akkor abahagyhatjuk a táncot végre” – tisztázza szándékait Géza. – „Miféle táncot? Megint erről beszélsz?” – kérdi ingerülten Vajk, a nyugati orientáció felkentje; mire apja kiteríti kártyáit: „Két nemzedékre van szükségem, Vajk, két nemzedékre, amelyet békén hagynak, míg újra meg nem erősödik a nép, és olyan hatalmas nem lesz, mint volt az első nagy generáció.”¹⁹

Felejtés és emlékezés dialektikáját, megmentő taktika és megváltó etika kettősségét erősíti meg a címbe rejtett kétértelműség is. A Lány pogány éneke („Az a szép, fényes nap / az isten jobb szeme, / az a szép, fényes hold / az isten bal szeme”) erős kontrasztot képez a keresztség eljövendő felvételének ceremoniális pillanataival, a „nagy nap” jelentőségével, amelyet a réalpolitikus Vajk

hittel vár, Géza taktikai zsenijének fényes diadalaként tervezget, a bizánci nosztalgiáihoz foggal-körömmel ragaszkodó öreg Gyula pedig közössége végórjaként vizionál. Nem csoda, hogy a darab 1976. február 14-i premierje osztatlan sikert hozott az író, valamint a rendező, Marton Endre és a Nemzeti Színház társulata számára. (Gézát Sinkovits Imre, Vajkot Kálmán György, Gyulát Kállai Ferenc alakította.)

A „holtig haza”, Debrecen fölkérésére született *Kiálts, város!*-t Lendvai Ferenc állította színpadra, premierjére 1973. szeptember 28-án került sor a debreceni Csokonai Színházban. Gál Nagy István drámája „a kálvinizmus dicsérete; bírálata is ugyanakkor”.²⁰ A közéleti és magánemberre szakadt városatya ugyanis – a protestantizmus kíméletlen etikája jegyében – nemcsak saját, de leánya életét, boldogságát is föláldozza Debrecen boldogulása érdekében. A szöveg egyúttal eklatáns példája Szabó Magda forráshasználatának. Amint arra Maczák Ibolya rámutatott:²¹ a mű Szűcs István *Szabad királyi Debreczen város történelme* című, 1871-es munkájából merít, míg utóbbi a Barta Boldizsár-féle 1666-os krónikára támaszkodik. A filológus szerint a szerző dramaturgiai okokból – a drámaiság és a sűrítés szempontjai szerint – módosította a forrásokból megismert történelmi eseményeket. Kutatásai nyomán kiderül: a címbe emelt „kiálts, város” szekvenciát övező három mondatnyi bibliai idézetet az Ézs 14,24–31 három különböző szöveghelyéből kompilálta az író.

A *Szép, fényes nap* sikerén felbuzdulva s a trilógiaépítés szándékával íródott *A meráni fiú*, amely szintézisnek s egyúttal továbblépésnek ígérkezett. A darab 1980. február 22-i premierje azonban nem igazolta vissza író és rendező optimizmusát – jószerivel egyedül Nagy Péter értékelte pozitívan²² Lengyel György és a Madách Színház társulatának munkáját. Szabó Magda elkeseredését csupán részben enyhíthette Király István magánlevele,²³ amely a közösségéhség kielégítése, a hiteles pátosz és a karakterformálás bátorsága miatt dicsérte a darabot. Pedig IV. Béla sorstörténete ideális téma. A „meráni fiú” anyja, Gertrudis meggyilkolásának traumatikus örökségével sújtva ül trónján, s küzd a belső viszályokon (az egyházi és világi hatalmasságok konfliktusain) túl a külső támadásokkal, a keleti tatár fenyegetéssel és a nyugati diplomáciai cselszövésekkel. Csakhogy „[a] meráni fiú képességei és vonásai nincsenek arányban egymással”. „Képességei nyilvánvalóan jelentékenyek [...], vonásai azonban egy szenvedő és ügyetlen, szeszélyes és lobbanékony embert mutatnak.”²⁴ Kétségtelen: IV. Béla alakjában az írónak nem sikerült érzékeltetnie a Géza, Vajk és Gál Nagy István figurájában jelen lévő drámaiságot.

Talán a kritika, talán a megváltozott politikai és mediális-kulturális körülmények hatására Szabó Magda figyelme a nyolcvanas évtized végére a dráma felől ismét a próza felé fordult. Ami természetesen nem jelenti azt, hogy valaha is megtagadta volna színműírói korszakát. Éppen ellenkezőleg. Amint arra Háy János finom malíciával felhívta figyelmünket: „akár a szülők a kicsit rosszabbul sikerült gyermekre, rettentő büszke volt” darabjaira.²⁵ Ugyanakkor legyünk őszinték: az 1989-es politikai fordulat – sokakhoz hasonlóan – Szabó Magda számára is komoly megrázkódtatást jelentett. A járhatatlan (vagy legalábbis nehezen járható) utakról mielőbb le kellett térni, a hatalom védte bensőségből, az államilag irányított kultúra világából kilépve véget kellett vetni a kísérletezésnek. Regényt kellett írni – no de annál is többet: sikerkönyvet. Valami mást – ami mégis ugyanaz.

AZ ÉLETTÖRTÉNET MORÁLIS TÉTJE – EGY NEMZETKÖZI KASSZASIKER

A *Régimódi történet* (1977) és a *Für Elise* (2002) fundamentális szerepéről, a háttérükben zajló, azonos előjelű önéletrajzi emlékezetmunkáról, a bennük körvonalazódó írói attitűdről már szóltunk, s még visszatérünk e kérdésekhez. Ám kapcsolatuk a rendszerváltozást megelőző pályaszakasz zenitjén megjelent, s a fordulat körüli könyvdömpingben kissé alulértékelt, majd utóbb mesés nemzetközi karriert befutó remekművel, a szintén önéletrajzi ihletésű *Ajtóval* (1987) mindaddig kevés figyelmet kapott. „Testi anyámnak, Jablonczay Lenkének megépítettem a síremlékét a *Régimódi történetben* – olvasható a regény újabb kiadásainak szerzői fülszövegében –, negyedszázad eltelte után nem hittem volna, hogy lesz még egy kifizetetlen adósságom. De lett, s ennek kiegyenlítése *Az ajtó*: halott anyám kezéből Emerenc munkától elformátlanodott ujjai vették át legjobb önmagam iránítását.” Összefűzi azonban a „jobbik én” lázas keresésén, erősítésén túl még valami e sikerkönyveket, s ez a valami nem más, mint e nagy ívű „gyónás” lapjait átítató büntudat. A tét – akárcsak a Jablonczay ősök, Rickl Mária vagy Bogdán Cecília esetében – egy másik élet, egy más típusú

személyiség és értékrend megértése, valamint e megértés révén az „én”, a „saját” artikulálása, újraalkotása.

Az *ajtó* főhőseit, Szabados Magdát és Szeredás Emerencet önmagáról, valamint Szobotka Tiborral közös Júlia utcai otthonuk egykori bejárónőjéről, Szőke Juliannáról mintázta az író. Nem elsőként (s nem is utolsóként) rajzolva meg e különleges asszony arcképét – hiszen *Menyasszonyok, vőlegények* című 1980-as regényének Mariskájába már az imádott férj beledolgozta házvezetőnőjükkel kapcsolatos emlékeit.²⁶ Igaz, Szobotka másfelől közelített, s így eltérő következtetésekre jutott: az egyszerű emberek természetes jóságát, tisztaságát valló-hirdető írónővel ellentétben Szobotka számára a bejárónő intézménye a negyvenes-ötvenes évek kapzsi, gyáva, feljelentő ház-mestereinek ekvivalense volt-maradt. Szabó Magdát az író kíváncsisága átsegíti előítéleteinek, ellenérzéseinek gátjain, őt az élettitok, a személyiségképlet megfejtésének vágya igézi s készletti nyomozásra. Kusper Judit értelmezése szerint „a regény maga a megfejtés folyamata, igénye, maga az írás”.²⁷

Szabados Magda és Szeredás Emerenc kétféle intelligenciájának összemérése – Kabdebó Lóránt szavait idézve – „a kiművelt humanizmus és az ős-archaikus emberség szembesítése”.²⁸ És valóban: Emerenc a társadalmi normák és konvenciók helyett univerzális erkölcsi eszmék jegyében él és cselekszik: Kant (a kategorikus imperatívusz) és Rilke (a „Du mußt dein Leben ändern”) maximái közt egyensúlyoz; a szerzetes fáradhatatlan, néma kötelességtudásával, a szentek irgalmatlan hit-hűségével szolgál és szolgálta igazságot. A modern társadalmakban uralkodóvá váló önmegvalósító, egzisztencialista életmodell és a létezés önértéke helyett az értelmes, emberhez méltó élet elvét vallja, s körömszakadtáig ragaszkodik a saját halál mindenkit megillető alapjogához. Emberi működése és személyisége tovagyrűző hatásának története – e profán üdvtörténet – így nézve az emberi méltóság balladájaként is olvasható.

Magda és Emerenc viszonyában a saját hiúságát tápláló, a tehetségét elismerő hatalom mindenkor elvárásaihoz igazodó író s a morális tisztaság kétkezi apologétájának gigászi küzdelme áll elének. Muhi Klára találóan foglalta össze Emerenc erkölcsi felháborodásának, értelmiségi gazdáját érintő kritikájának lényegét: „Dologidőben miért jár templomba, miért nem a beteg urával törődik az írásai helyett, miért nem szül gyereket, egyáltalán, miért bízik annyira a szavakban, a könyvekben, a nyilvánvalóan igazságtalan jóistenben, a nyilvánvalóan nem létező túlvilágban, az ostoba politikai rendszerben, amelyiktől a fontos díjat elfogadja?”²⁹

Az *ajtó* ugyanakkor nem csupán egy permanens konfliktus, de a kölcsönös kötődés története is. Hiszen Emerenc végül fellebbenti titkainak fátylát, kitérja az író előtt múltját, lakása és szíve ajtaját, bebocsátja őt legbensőbb terébe, „ami a saját maga által kialakított erkölcsi normák szerint élő és gondolkodó, kemény kötésű és általában tartózkodó Emerencről kegynek számító gesztus”.³⁰ Mizser Attila az uralkodásra termett szolgáló e döntő lépését, az általa felkínált emberi szerződést – Jacques Derrida nyomán – a tanúságtevő adományaként értékeli.³¹ Csakhogy a szóban forgó adomány egyszeri, intim, személyre szóló gesztus – nem tűrheti sem az indiszkréciót, sem a szeretet zsarnokságát. Magda árulása, amellyel megfosztja Emerencet a saját út következetes végigjárásának lehetőségétől, a haldokló ember exodusát megszenteltségtelenítő önzés nem bocsánatos bűn. A tragikus vétségéből eredő lelkiismeret-furdalás feloldó szelepe lenne tehát *Az ajtó*, e nagy ívű konfesszió. Az írás azonban újabb (tán az előzőnél is súlyosabb) árulás. „[M]aga eladja a férje halálos ágyát, az anyja utolsó mondatát, a saját piszkos belső életét, volt pofája engem is eladni” – szólaltatja meg az író egy 1988-as magánlevelében Emerenc síron túli üzenetét-„értelmezését”.³²

S e ponton *Az ajtó* szintiszta példáját nyújtja a Szabó Magda-alkat lényegi kettősségének, belső megosztottságának. Ami az *Ókút*-ban vette kezdetét, s a *Régimódi történet*-ben teljesedett ki, itt válik visszavonhatatlanná, félreérthetlenné. Nem kérdés többé: Szabó Magda az íróság egyszemélyes intézményét, az *írólélet mint szerepet*, az íróvá válás útját avatta külső-belső témájává (vagyis egyszerre írói programmá és életcélá). E szerep rendkívül tudatos, komoly „marketing-érzékenységről” tanuskodó fölépítése során a biográfiai-civil életrajzi anyagot szabadon felhasználta ugyan, ám mindenkor alárendelte azt egy magasabb – „irodalminak” hitt/tekintett – valóságformának. Tette (tehette) mindezt addig, míg végül „úgy maradt”: az „ókút”, a múltnak kútja, melytől joggal óvták-féltették szülei, a tehetség kibontakozásával párhuzamosan beszipantotta őt; s az író lassankint megfojtotta az alternatív, szabad személyiséget – az irodalmi hős a biográfiai-civil embert. Így lett Szabó Magda egyszerre önmaga hőse és áldozata is.

Hansági Ágnes egy kétezres évekbeli irodalomelméleti előadásában éppen Szabó Magda példáján mutatta be *író* és *elbeszélő* egymásba játszásának kínos problémáját. Mint felidézte: az ön-életrajzi regénynek szánt *Für Elise* nyilvános premierjén, a szövegben Cili néven szereplő („fiktív”) testvér kilétét firtató beszélgetőpartner előtt „Magda néni” a legnagyobb természetességgel húzta elő táskájából hősnője fényképét – e gesztussal kénytelen-kelletlen (mondhatni: *kényszeresen*) referencializálva az eladdig poétikai funkcióban élő-ható-lebegő prózaszöveget, s demonstrálva egyúttal narratív érintettségének-elfogultságának tényét.³³ A *Régimódi történet* és a *Für Elise* szerzője ugyanis nem az *író* és az *elbeszélő* szerepeit választotta el egymástól, ahogyan az a mi „korszerű”, „egészséges” (posztmodern?) felfogásunk szerint helyes és követendő lett volna, hanem az *író* és a *magánember* szerepeit.³⁴ Író és elbeszélő tehát nem válik el Szabó Magdánál; éppen ellenkezőleg: példátlan módon egymáshoz tapadnak, a fölismerhetetlenségig egymásba olvadnak – s a magam részéről nem hiszem (nem hihetem), hogy ennek oka tisztán-pusztán korszerűtlenség, technikai avíttóság, megrögzöttség, megátalkodottság volna. Mintha ez is a mondanivaló részét képezné; sőt egyenesen ez a sajátos, patológikus „irodalmi alapviszony” lenne *magá a mondanivaló*.

AZ ÉLETMŰ METAREGÉNYE

Felületes szemlélő könnyen arra a megállapításra juthat, hogy az *Ókút* (1970), a *Régimódi történet* (1977) és a *Für Elise* (2002) Szabó Magda ön-életrajzi regénytrilógiájának egy-egy, térben-időben egymástól távol született-megjelent része, vagyis egyetlen nagyobb, összefüggő történet fejezetei. Sőt, miután a *Für Elise* fülszövege a regény folytatását helyezi kilátásba (amely, mint ismeretes, az író életében már nem jelent meg), akár tetralógiában is gondolkodhat az óvatlan olvasó. Sajátos pikantériát kölcsönöz e naiv értelmezésnek a *Magdaléna* című szövegmontázs,³⁵ amelynek szerkesztői egy meg nem valósult regényterv töredékes szövegnyomait gyűjtötték egybe. Csakhogy e szilánkokból megismert *Für Elise* szemlátomást köszönő viszonyban sincs az ezen a címen megjelent regénnyel: ambíciói szerint eleve más történelmi kort, más élepszakaszt „dolgozna fel”, mint „névrokona”.

Bár e különös kötet *A másik Für Elise nyomában* alcímet viseli, egyértelművé téve, hogy nem a „debreceni éveket” mintázó első rész folytatásáról, hanem egy zsákutcába futott szövegelműzményről van szó, tulajdonképpen máig sem tisztázott a *Magdaléna*-ban közölt anyag és a 2002-es regény viszonya. Hiszen az *En route* fejezet *A Für Elise második kötetének nyitó fejezete* alcímmel jelent meg annak idején a *Holmi* című folyóiratban (2003/6), s ebben egy asszociációs hullám taraján váratlanul Cili is felbukkan, aki viszont egyértelműen a 2002-es regény hőse, még akkor is, ha Agancsosként már az *Ókút*-ban, majd Blanka figuráján keresztül a *Katalin utcában* megjelent/újjászületett.

Ami a 2002-es sikerkönyv és a 2017-es „könyvszenzáció” szövegét mégis összeköti, az az író kikristályosodó művészi attitűdje. A *Für Elise* Szabó Magdája nemegyszer ironikus-önironikus játékot kezdeményez saját szövegeivel; önmaga – egyszerre avatott és elfogult – monográfusaként ítél és értelmez. Hüen a Pierre Nora által megfogalmazott elvhez: mozgásban tartja, bizonyos értelemben ismét mozgásba hozza a családtörténetet, rendületlenül folytatva-mélyítve ezáltal az emlékeztést, s továbbra sem vetvén oda annak morális tétjét az immáron párhuzamos narratívákban gondolkodó posztmodern szövegirodalom koncául.

Izgalmas kontrasztot képez e „régimódi” bátorság a *Für Elise*-ben meghökkentő nyíltsággal leplezett „Árnyék”-személyiségrész felett érzett, illetve az anyai és a saját sors ellentétéből fakadó büntudattal. S ha már Jung fogalmát használom, hadd utaljak itt Mohás Lívია 2018-as könyvecskéjére,³⁶ amely minden túlzása és túlkapása mellett egyedülálló érdemet mondhat magáénak, amennyiben ismét felhívja figyelmünket *A pillanat* (1990) című remekműre. Különös tekintettel az *Aeneis* Creusa-epizódjára, amelynek megértéséhez – a *Für Elise* végelemzése szerint – „még érnem kellett, időbe telt, sok évtizedbe, mire megfogant bennem saját magam életrajzi regényeként [...] *A pillanat*”.³⁷ A Creusa-Caieta nexus kétségkívül a fogadott testvér, az érzékeny, együgyű, csupa-szív Cili és az ő művelt, „szíve-nincs”, ironikus Dódiájának kapcsolatát előlegezi.

Amit Szabó Magda én-elbeszélője a *Für Elise* lapjain kimondat Magdolnával, nem is volna lehetséges az ön-életrajzi talajon serkent fiktív másik nélkül. Az Árnyék nem tanulmányozható fény nélkül – márpedig az emlékező elbeszélő éppen erre kíváncsi: a gyermekkorától benne rejlő (élő-ható)

RABÓCZKY JUDIT RITA, Bugyik I–VII., 2019

VEREBICS ÁGNES, Industrial boys és helmets I–IX., 2019

Energiát adunk

TERET ADUNK A VÁLTOZTATÓKNAK

Nézz körül nyitott pozícióink között, és találd meg a helyed abban a munkakörben, ami leginkább illik hozzád!

mvm.hu

Másikra, akivel vállvetve, bajuszt akasztva, harcolva-ölelkezve létrehozta írói életművét. S azt hiszem, ez valójában e metaregény tétje: sikerül-e kirajzolnia a narratív azonosság örök pandanjaként megjelenő erkölcsi azonosság szubjektumát. Cili és Magdolna a Ricœur³⁸ által őmagaság (*ipséité*) és ugyanazonosság (*mêmeté*) kifejezésekkel jelölt identitásalkotók reprezentánsai: egyezés és ütközés drámai dialektikájának végpontjai. „Cili én vagyok, sokféle önmagam” – olvassuk egy helyütt, majd pár sorral odébb: „Cili én voltam, ő meg én, azaz egymás hiányai, ketten alkottunk reális egészet”.³⁹

A regény első felét átítató büntudat utóbb éppen ebben az énvédő, narcisztikus teljességszerményben oldódik fel – ezáltal lehet a *Für Elise* elbeszélő-hősének útja mégis sikertörténet. Noha Magdolna – rendhagyó módon – itt nem a bűnbánó asszony neve, hanem az irigy, a féltékeny, a már-már gonosz, kegyetlen gyermeké, Cili, vagyis az a pozitív szelferő, amelyet e név jelöl, végül mégis győzedelmeskedik: a megértés és megbocsájtás, az örök emberi értékek felismerésének képessége szavatolják a hős számára a kibontakozás, az egészsé válás, a boldogság esélyét.

Kritikusainak többsége megemlíti a kétkötetesre tervezett mű befejezetlenségét, töredékességét.⁴⁰ Amennyire vissza tudok emlékezni – talán éppen a fülszöveg hatására –, magam is vártam, kívántam a folytatást 2002 nyarán. Most, csaknem két évtized távolából újraolvasva, azt kell mondanom: nincs hiányérzetem. Hogy az irigy, féltékeny, zsarnok Magdolnából egyszer bölcs, nagylelkű Magdaléna lesz, ma már nincs kétségem felőle.

ALKOTÓ ÉS KÖZÖNSÉG – A „RECEPT”

Mind többet vitatkozunk mostanság – és nem csak szakmai körökben – aktualitás és hitelesség ideális arányáról. Arról, miként újulhat meg a magyar irodalom a 21. század multikulturális világában. A választ természetesen nem tudom. De mintha a kérdés már önmagában is elhibázott volna. Azt hiszem, nem az irodalmi műfajoknak kell megújulnia (piac- és versenyképessé válnia), inkább az olvasóközönséget kellene ismét megszólítani, „kinevelni”, felkarolni – és ebben az irányban (hadd utaljak itt most csupán a korszerűtlenné vált Írószövetség átalakítására, új, elektronikus folyóirat-profilok, közösségi terek, íróiskolák, „irodalmi ügynökség” létrehozására) mintha valóban komoly kormányzati szándékot tapasztalhatnánk. Kevesek közügyéből sokak magánügyévé kell lennie ismét az olvasásnak. Ehhez természetesen az alkotók szemléletváltására is szükség van. De tapasztalataim e téren is inkább megnyugtatóak: kortárs regények hosszú sora (és komoly könyvpiaci sikere) bizonyítja, hogy napjaink olvasója igenis megszólítható. Tompa Andrea kissé túlméretezett *Omertája*, Gárdos Péter hirtelen rövidre zárt *Hajnali láza*, Ungváry Rudolf rendkívül sűrű, fájón átpolitizált *Balaton nyaralója* vagy Vida Gábor (*Egy dadogás története*) és Végel László (*Temetetlen múltunk*) önéletrajzi regényei – csupa kitűnő olvasmány, még ha nem is mindegyik, s nem is minden ízében írói remekelés. Igazi szenzáció volt néhány éve Nadas Péter emlékirata, a *Világló részletek*, amelynek lapjain töredékesség és totalitás, linearitás és párhuzamosság járta újfent a maga sajátosan nádas francianégyesét. Leteheetlen könyv – tarthatatlan könyv. Korszerű és korszerűtlen egyszerre. S akkor a feltámadó-megújuló esszéirodalomról, Cserna-Szabó András (*Mérgezett hajtűk*), Háty János (*Kik vagytok ti?*), Szilágyi István (*Katlanváros*), Vámos Miklós (*Az isten szerelmére*) kötetéről, az új lendületet nyert irodalomtörténeti kutatásokról (Szegedy-Maszák Mihály Kosztolányi-, Szilágyi Zsófia Móricz- és Bazsányi Sándor Nadas-monográfiájáról) még nem is beszéltem. Alkotók azonban – és ezt szeretném hangsúlyozni – régen sem léteztek, s a jövőben sem létezhetnek közönség nélkül. Amíg a „művészeti mecénatúra” meg nem teremti az alkotás-befogadás-visszajelzés-alakulás struktúra feltételeit, addig csupán a Szabó Magdáéhoz hasonló életművek sikertörténetére függeszthetjük reménykedő tekintetünket.

JEGYZETEK

¹ ANGYALOSI Gergely, *Derrida önmagáról, a titokról és az irodalomról* = Uő, *A költő hét bordája*, Latin Betűk, Debrecen, 1996, 355.

² SUTYÁK Tibor, *Michel Foucault gondolkodása*, Attraktor, Márabesnyő-Gödöllő, 2007 (Ad Hominem), 29.

- ³ E kérdéshez lásd kortárs íróink, Cserna-Szabó András, Háy János, Körössi P. József, Tarján Tamás és Vámos Miklós írásait-vallomásait. CSERNA-SZABÓ András, *Szoknyás szörnyek, büszke tündérek. A régimódi Szabó Magda = Uő, Mérgezett hajtúk*, Helikon, Budapest, 2019, 73–78. HÁY János, *Emberi, szükségyszerűen emberi = Uő, Kik vagytok ti? Kötelező magyar irodalom*, Európa, Budapest, 2019, 585–590. KÖRÖSSI P. József, *Naplóromok: Ücsörgünk a kávéházban Réz Palinál*, Kossuth, Budapest, 2019. TARJÁN Tamás, *Macskaléptű betűk fénylő ünnepe = Uő, Kézjegyek a félmúltból*, Pont, Budapest, 2019, 54–59. VÁMOS Miklós, *A Szabó-bableves = Uő, Az Isten szerelmére: Hogy volt: Írhatnám polgár*, Athenaeum, Budapest, 2019, 195–201.
- ⁴ SZABÓ Magda, *Magdaléna: A másik Für Elise nyomában*, szerk. TASI Géza, V. DETRE Zsuzsa, Jaffa, Budapest, 2017, 14.
- ⁵ Uő., 15.
- ⁶ SZABÓ Magda, *Ókút*, Európa, Budapest, 2014, 6.
- ⁷ NORA, Pierre, *Emlékezet és történelem között: A helyek problematikája*, Aetas, 1999/3, 142–157.
- ⁸ ASSMANN, Jan, *A kulturális emlékezet: Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*, Atlantisz, Budapest, 2004.
- ⁹ HALBWACHS, Maurice, *Az emlékezet társadalmi keretei*, Atlantisz, Budapest, 2018.
- ¹⁰ BELOHORSZKY Pál, *A magyar romlás virágai: Szabó Magda: Régimódi történet*, Irodalomtörténet, 1997/3, 359–372.
- ¹¹ SZABÓ Magda, *Régimódi történet*, Európa, Budapest, 2006, 92.
- ¹² TARJÁN Tamás, *Szabó Magda: Régimódi történet = 303 híres magyar regény, amit el kell olvasnod, mielőtt meghalsz*, szerk. Uő, Gabo, Budapest, 2009, 230.
- ¹³ VASY Géza, *Szabó Magda = Az 1945 utáni magyar irodalom alkotói*, Korona Nova, Budapest, 1998, I, 66.
- ¹⁴ KÓNYA Judit, *Szabó Magda: Ez mind én voltam...*, Jaffa, Budapest, 2008, 166.
- ¹⁵ ISZLAI Zoltán, *Emlékpótlék (Szabó Magda: Régimódi történet) = Uő, A valóság közelében: Egy évtized prózái*, Kossuth, Budapest, 1983, 37.
- ¹⁶ TARJÁN Tamás, *Hic sunt leones (Szabó Magda) = Uő, Kortársi dráma: Arcképek és pályarajzok*, Magvető, Budapest, 1983, 124.
- ¹⁷ Lásd erről Baranyai Norbert alapos elemzését! BARANYAI Norbert, *Emlékezet és a múlt reprezentációja Szabó Magda Az a szép, fényes nap című drámájában = Szabó Magda száz éve*, szerk. SOLTÉSZ Márton, V. GILBERT Edit, Széphalom–Orpheusz, Budapest, 2019, 265–277.
- ¹⁸ NAGY Péter, *Az a szép, fényes nap = Uő, Zsöllyére ítélve: Színkritikák*, Gondolat, Budapest, 1981, 333.
- ¹⁹ SZABÓ Magda, *Erőnk szerint*, Magvető, Budapest, 1980, 88–89.
- ²⁰ TARJÁN, *Hic sunt leones... i. m.*, 117.
- ²¹ MACZÁK Ibolya, „...érezem őket és emlékezem”: *Adalékok Szabó Magda Kíálts, város! című drámájának forráshasználatához és dramaturgiájához = Szabó Magda száz éve, i. m.*, 278–287.
- ²² NAGY Péter, *Szabó Magda: A meráni fiú*, Kritika, 1980/5, 34.
- ²³ KIRÁLY István, *Levél Szabó Magdának: Budapest, 1978. szeptember 7. = Szabó Magda száz éve, i. m.*, 64–66.
- ²⁴ TARJÁN, *Hic sunt leones... i. m.*, 131–132.
- ²⁵ HÁY, *i. m.*, 589.
- ²⁶ SZOBOTKA Tibor, *Menyasszonyok, vőlegények*, Jaffa, Budapest, 2017, 16–19. Lásd még: CSIZMADIA Éva, *A nyír-faseprű-díjas Szőke Júlia titokzatos élete és elporladt álma: Túrkevédtől a Pazarétig*, Kornétás, Budapest, 2012.
- ²⁷ KUSPER Judit, *Rongált arcok, zárt terek: Identitás és újrakonstruálás Szabó Magda Az ajtó és a Régimódi történet című regényeiben = Kitáruló ajtók: Tanulmányok Szabó Magda műveiről*, szerk. KÖRÖMI Gabriella, KUSPER Judit, Eger, Líceum, 2018, 31.
- ²⁸ KABDEBŐ Lóránt, *Szabó Magda, az író és irodalomtörténész*, Irodalomtörténet, 1997/3, 341.
- ²⁹ Közli: VERRASZTÓ Gábor, *Az ajtó mögött: Ami Szabó Magda regényéből kimaradt*, Napkút, Budapest, 2017, 147.
- ³⁰ KÓNYA Judit, *Szabó Magda: Ez mind én voltam...*, Jaffa, Budapest, 2008, 195.
- ³¹ MIZSER Attila, „a zár meg se moccan”: *Kommunikációs aktusok, stratégiák Szabó Magda Az ajtó című művében = KÖRÖMI-KUSPER, i. m.*, 80.
- ³² SZABÓ Magda, *Drága Kumacs! Levelek Haldimann Évának*, Európa, Budapest, 2010, 207.
- ³³ Hasonlóan járt Tarján Tamás, aki a Holmi hasábjain megjelentetett *Für Elise*-cikke (2003) nyomán egyenest Bogdán Cecíliától kapott levelezőlapot (faximiléjét lásd TARJÁN, *Macskaléptű... i. m.*, 59.).
- ³⁴ Hogy aztán mikor és mennyire volt Szabó Magda – volt-e egyáltalán – magánember, ez megint izgalmas kérdés; s miután a hagyaték mindmáig nem kutatható, egyelőre az író és férje, Szobotka Tibor naplóira (SZABÓ, *Magdaléna... i. m.* SZOBOTKA Tibor, *Bánom is én: Naplók 1953–1961*, s. a. r., jegyz., tan. KOSZTRABSZKY Réka, Bp., Jaffa, 2019.), a kiadott levelezésre (SZABÓ, *Drága Kumacs... i. m.*), valamint a kortársak visszaemlékezéseire vagyunk utalva.
- ³⁵ SZABÓ Magda, *Magdaléna... i. m.*
- ³⁶ MOHÁS Livia, *Arcképvázlat Szabó Magda rejtőzködő személyiségéhez*, Nap, Budapest, 2018.
- ³⁷ SZABÓ Magda, *Für Elise*, Európa, Budapest, 2007, 16.
- ³⁸ RICŒUR, Paul, *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*, vál., szerk., bev. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, Osiris, Budapest, 1999 (Osiris Könyvtár – Irodalomelmélet), 388.
- ³⁹ SZABÓ Magda, *Für Elise... i. m.*, 48–49.
- ⁴⁰ Kiss Noémi, „Cili én vagyok” *avagy a régimódi textuális tér (Szabó Magda: Für Elise)*, Alföld, 2003/11, 1271–1278. NAGY Boglárka, *Párhuzamos életrajzok (Szabó Magda: Für Elise)*, Jelenkor, 2003/2, 235–240. TARJÁN Tamás, *A kutyás Szabó (Szabó Magda: Für Elise)*, Holmi, 2003/6, 808–815. VALLASEK Júlia, *Bonviván és primadonna (Szabó Magda: Für Elise)*, Holmi, 2003/6, 805–808.